

Sobre els moriscos: un estat de la qüestió

*per Dolors Bramon**

L'any 1492 passava a mans cristianes l'únic estat de la península que restava governat per l'islam des del segle XIII. Ultra el fet polític i les seves immediates conseqüències per els andalusins de Granada, la conquesta d'aquest regne fou el detonant d'un enduriment de les relacions entre les autoritats cristianes i la resta de musulmans que vivien en terres hispàniques. El romanent mudèjar tenia dret a practicar l'islam i a regir-se internament segons les seves institucions, però la campanya de conversions al cristianisme, promoguda de seguida a Granada, culminà amb els batejos forçosos decretats el 1500-1502 per als de la corona de Castella i el 1525-1526 per als de la catalano-aragonesa. El bateig era quelcom més que un acte de litúrgia cristiana, perquè canviava radicalment la condició jurídica dels afectats, considerats des de llavors com a cristians. Però els «cristians nous de moro» no foren uns cristians com els altres: alguns no se'n sentien; altres, si ho intentaren, no reeixiren a ser tinguts com a tals; i aquesta contradicció donà lloc al problema morisc.

Els descendents dels musulmans andalusins, transformats en mudèjars en perdre el poder polític i en moriscos un cop batejats, potser haurien sigut un grup més dins de la societat espanyola (i fins i tot de la musulmana) si no n'haguessin estat foragitats com a col·lectiu. Fa cinc-cents anys, el 1492 fou una data clau en l'acceleració d'un procés de rebuig de l'islam que acabà amb les expulsions de 1609-1614. La gestació, la culminació i les conseqüències d'aquest rebuig ha interessat diversos investigadors. Comentaré tot seguit una mostra de la producció historiogràfica més recent.

Parteixo de l'estat de la qüestió que inclou T. F. Glick a la traducció castellana (*Cristianos y musulmanes en la España Medieval (711-1250)* Madrid, Alianza, 1991, 295 ps.) de la primera part del seu *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages* (Princeton 1979). Per tal d'actualitzar-la fa una valoració de la nova historiografia apareguda des de llavors. I l'anàlisi d'aquest professor nord-americà de família jueva, islamista de formació i convençut que el tarannà d'una cultura es manifesta en la seva habilitat d'adaptar-se a altres

* Dolors Bramon, Departament de Filologia semítica. Universitat de Barcelona.

sense destruir-les, m'ha semblat especialment valuós. Tot qualificant de revolucionaris els avenços produïts en la recerca dels temes que ara ens ocupen, assenjala com a fenòmens que han contribuït a aquesta revolució historiogràfica l'estímul que les autonomies espanyoles han donat a la recerca descentralitzada, el gran desenvolupament de l'arqueologia i la nova visió de les estructures socials que conformaven les societats andalusina i cristiana medievals. Glick tracta fonamentalment els fenòmens que contribuïren a la formació de les cultures islàmica i «espanyola» (*sic*, per «cristiana»!) a la Península i creu que el contacte entre cultures és inevitablement creatiu, si bé sempre conflictiu. Defensa que el model social dels regnes cristians era comparable al de la resta de l'Europa medieval (i no seria sobrer explicitar que es refereix a una reduïda part de l'occident europeu). Pel que fa a la societat musulmana, després de destacar les aportacions de P. Guichard i de M. Barceló en el coneixement, tot just embastat, de l'estructura tribal que li és pròpia i la seva influència en l'organització agrària andalusina, nega que el model europeu pugui ser-li aplicat. Bon coneixedor com és de la història de la ciència, Glick remarca la importància de l'estudi de les tecnologies medievals i dels fenòmens d'aculturació i de difusió d'idees i de tècniques a través de les fronteres culturals. Les pàgines que dedica a la ciència la segona part (ps. 215-316) de l'edició original anglesa —que acaba d'aparèixer com a volum a part, *Tecnología, ciencia y cultura en la España medieval* (Madrid, Alianza Editorial, 1992)— han d'ésser llegides amb certa precaució, perquè ha plogut molt des dels estudis d'història de la ciència àrab de Millàs.

Reprent el fil de la ressenya historiogràfica on Glick la va deixar, em congratulo, com ell, de continuar-la perquè és gratificant. Més encara si es té en compte que, malgrat la parafernàlia de les comissions muntades amb motiu del cinquè centenari per antonomàsia, sovint la recerca encara és fruit de l'esforç individual i força mancada d'ajut institucional. És ben cert que excel·lents especialistes han editat deu títols a la col·lecció «Fuentes Árabe-hispanas» (tossuda terminologia!), creada expressament pel Consejo Superior de Investigaciones Científicas i l'Instituto de Cooperación con el Mundo Árabe i que estudiosos consagrats han escrit bones síntesis a les col·leccions «El Magreb» i «Al-Andalus» de la Fundació Mapfre. També s'han organitzat exposicions (amb importants catàlegs, com l'editat per Vernet-Samsó sobre *El legado científico andalusí*, 340 ps.), volums d'homenatges (a M. Ocaña Jiménez, J. Bosch Vilá, J. Martínez Ruiz, etc.) i tota mena de conferències i congressos. N'assenyalo «La fundación de Madrid y el agua en el urbanismo islámico y mediterráneo» (Madrid 1990), «Alimentación y Sociedad en la Cultura Islámica» (Xàtiva 1991), «Saber religioso y poder político en el islam» (Granada 1991), sense pretensió d'exhaustivitat. Diverses institucions també han publicat actes de reunions científiques celebrades fa poc (*II Jornadas Internacionales de Cultura Islámica: Aragón vive su historia*, Madrid, Instituto Occidental de Cultura Islámica, 1990; *Almería entre culturas, siglos XIII-XVI*, Almería, Instituto de Estudios Almerienses, 1990; *La ciudad islámica*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991, editora, l'any següent, d'un *Atlas de Historia de Aragón* que dedica 19 dels 100 mapes, amb textos i bibliografia, al seu passat andalusí, mudèjar i morisc, etc.).

Pel que fa als multitudinaris (i habituals des del 1975) «Symposia Internacionales de Mudejarismo», l'Institut de Estudios Turolenses acaba de publicar aquest estiu les actes del cinquè dedicat el 1990 a «senyoriu i fiscalitat», però resten inèdits, si no m'erro, les del quart, que tractà, l'any 1987, l'economia mudèjar. Això mateix cal lamentar de les del «I Congrés Internacional sobre les ràpites de l'Estat Espanyol», que tingué lloc a Sant Carles de la Ràpita el 1989, així com de les corresponents al «Congrés Internacional sobre l'Expulsió dels Moriscos», celebrat (1990) al mateix lloc en ocasió del 380è aniversari de l'expulsió d'aragonesos i catalans pel port dels Alfacs.

L'estudi sobre moriscos (per això s'està imposant el nom de moriscologia) ha crescut molt des que L. Cardaillac definí la Table Ronde International de Montpellier (1981) com «*un colloque presque confidentiel*». L'impuls del tot seguit creat Comité International d'Etudes Morisques continuà en els quatre Symposia Internacionals (1983, 1986, 1989 i 1991) que des de Tunísia n'agafaren el relleu sota l'eficient organització del Dr. Abdeljelil Temimi, fundador (1989) del Centre d'Etudes et de Recherches Ottomanes, Morisques, de Documentation et d'Information (centre privat a Zaghuan, amb biblioteca i altres instal·lacions). Aquests congressos han comptat amb un gran nombre d'estudiosos de procedència geogràfica i professional molt variada i amb un nivell de recerca desigual. Entre els participants del països àrabs és notable l'interès creixent pel destí dels moriscos a terres musulmanes, etapa final que engloben dins de la història general de l'islam. Cal assenyalar també l'increment de la recerca sobre algunes àrees fins ara poc tractades, com les Canàries o Portugal. Els treballs que figuren a les seves actes (editades puntualment però amb errades considerables) es poden resseguir en els reculls bibliogràfics publicats a la revista «Sharq al-Andalus. Estudios Árabes» (Universidad de Alicante, 8 volums, i *Suplementos bibliográficos*, des del 1984), al monogràfic *Moriscos. Repertorio Bibliográfico* de «Cuadernos de la Biblioteca Islámica Félix Mª Pareja» (núm. 19, Madrid 1989, amb 765 títols; el núm. 18, l'any anterior, en consignà uns altres 349 sobre mudèjars) i a «Aljamía. Boletín de Información Bibliográfica. Mudéjares-Moriscos-Textos Aljamiados-Filología Arabo-Románica» (Universidad de Oviedo, 4 volums —de consulta obligada perquè inclouen ressenyes, notícies i treballs en curs— des del 1989).

Les darreres valoracions globals de què tinc notícia són les de M. García Arenal, *Últimos estudios sobre los moriscos: estado de la cuestión*, «Al-Qanṭara» (Madrid), iv (1983), 101-114; la monografia de M.A. de Bunes; *Los moriscos en el pensamiento histórico. Historiografía de un grupo marginado* (Madrid, Cátedra, 1983, 166 ps.), i el treball d'A. Vila Moreno; *La expulsión de los moriscos: problemática y estado actual de la cuestión*, «Academia de Cultura Valenciana. Serie Histórica, Valencia», 2 (1987), 48-80 (que no he vist), i que he detallat perquè la historiografia de l'època morisca no figura, òbviament, a l'obra de Glick.

També s'han reeditat o traduït estudis clàssics sobre els diversos àmbits amb les corresponents notes i introduccions (M. Asín, M. Garrido Atienza, F. Janer, H. Lapeyre, H. Ch. Lea, P. Longás, L. Màrmol Carvajal, J. Oliver Asín, F. Pons Boigues, A. Steiger, etc.) i fins i tot treballs pòstums, com l'important *Antroponimia hispanoárabe (Reflejada por las fuentes latino-romances)*, d'E.

Terés, als tres volums d'«Anaquel de Estudios Árabes», nova publicació anual del Departamento de Estudios Árabes e Islámicos de la Complutense iniciada el 1990..., però encara resta molt per fer sobre un període que constitueix una part important de la nostra història.

Queden, sobretot, força tesis doctorals per publicar. És difícil fer-ne el compte ara i ací, malgrat que força autors n'han extret alguns fragments. Destaco, per exemple, la de P. Ferrer Naranjo sobre *La propiedad morisca en los realingos valencianos (1609-1614)*, inèdita des del 1981. Altres, com la de S. La Parra López sobre *El ducado de Gandía en el siglo XVII: la ruptura de una convivencia tras 1609*, o la de J. Serrano i Jaén sobre les *Estructuras agràries al sud del País Valencià. Propietat, règim d'explotació i distribució social de la terra a Elx: de la problemàtica morisca a la consolidació de la revolució burgesa (1600-1855)* (2 i 4 vols., respectivament, i defensades a la Universitat de València el 1990), es fan encara més urgents perquè sembla que obren perspectives noves i interessants. L'anàlisi de la diferenciació social interna existent a la societat morisca mostra uns comportaments socials similars a la cristiana i tendeix a demostrar que estava més integrada del que tradicionalment s'havia pensat. La coexistència entre ambdós pobles, facilitada pel pragmatisme econòmic en la interacció diària, ja fou insinuada en època mudèjar per F. Garcia Oliver a *Terra de feudals* (València, Edicions Alfons el Magnànim, 1991, 140 ps.) i M.D. Meyerson, a *The Muslims of Valencia in the Age of Fernando and Isabel. Between Coexistence and Crusade* (University of California Press 1991, 372 ps.), l'explícita tot comparant la diferent política reial seguida envers la minoria islàmica en una i altra corona.

Més fortuna ha tingut la de S. de Tapia Sánchez, *La comunidad morisca de Ávila* (Universidad de Salamanca 1991, 518 ps.), model d'estudi històric sobre un grup minoritari. El títol és massa modest per l'abast dels temes que hi tracta; i això tant en el temps com en l'espai: no solament parteix dels seus orígens mudèjars, sinó que els segueix més enllà de l'expulsió i detalla el perjudici que una tal mesura significà per a la ciutat; i no sols s'ocupa d'Àvila i de l'actual província homònima, sinó que les referències a la resta dels nuclis castellano-lleonesos són nombroses i objecte de pertinents comparacions i puntualitzacions. Especialment notable és l'anàlisi de l'impacte que suposà l'arribada dels expulsats de Granada després de la guerra de Las Alpujarras (1570) i la seva adaptació entre una població que ja havia assolit un nivell social i professional força apreciables. Setanta-un quadres i deu gràfics relatius a demografia, fiscalitat, economia, mobilitat laboral, onomàstica, cultura... i un llarg etcètera van desgranant els més diversos aspectes de la societat morisca (tot distingint entre els antics i els granadins) i permeten observar la relació entre ambdós grups i el cristià vell. Ultra el suport estadístic, quatre mapes i cinc plànols (al marge de vuit extensíssimes llistes recollides en apèndix) fan que aquesta obra sigui d'obligada referència en endavant. Monografies com aquesta són necessàries a fi de no continuar amb extrapolacions i generalitzacions que s'apliquen sovint als moriscos de les dues Castelles a partir de models d'altres llocs més documentats i estudiats. Pel que fa al grau de la seva islamització, si bé l'autor argumenta que prefereix la documentació ordinària per tal d'evitar l'òptica parcial que li proporcionaria l'ús prioritari de

les fonts inquisitorials, la pretesa feblesa religiosa o l'*indiferentismo* d'aquesta comunitat resultarien més convincents si les referències bibliogràfiques sobre l'islam no fossin únicament dos llibres de divulgació. Amb tot, i tal com assenyala el seu prologuista M. Fernández Álvarez, es tracta d'una obra important.

Una comunitat molt més minúscula analitza P. Ortega al seu *Els hospitalers a la Ribera d'Ebre. Benissanet, ss. XVI-XVII* (Excma. Diputació de Tarragona 1990, 92 ps.). L'anàlisi de la carta de poblament signada el 30 d'octubre de 1611 indica que la repoblació s'inicià gairebé l'endemà mateix de l'expulsió, però que no fou un document que intentés d'atraure pobladors, sinó una mitjà del qual se serví l'orde de Sant Joan per assegurar-se el control i el domini de la nova comunitat. Les condicions establertes als setanta-set caps de família (quinze d'ells moriscos i antics habitants de Benissanet), majoritàriament pagesos, mostren com la castellania d'Amposta aprofità l'avinentesa per trencar totalment les antigues línies de possessió pagès-terra i crear-ne altres de noves.

Sobre una de les figures clau en l'adopció de la mesura final de les expulsions ha aparegut *El nunc dimittis del Patriarca Ribera*, de F. Márquez Villanueva, publicat a *El problema morisco (desde otras laderas)* (Madrid 1991), que inclou tres treballs anteriors (*La criptohistoria morisca (los otros conversos)*, del 1982, *La voluntad de leyenda de Miguel de Luna*, 1981 [1983] i *El problema historiográfico de los moriscos*, 1984 [1986], del mateix autor.

Hi repassa l'actitud sinuosa del Patriarca, els seus escrúpols, els dubtes i les contradiccions davant dels projectes d'expulsió i conclou que no fou l'home excepcional ni de recursos extraordinaris que han presentat tradicionalment els seus hagiògrafs. L'anàlisi del sermó que predicà a la seu de València el 27 de setembre de 1609 (reproduït en apèndix a partir de la *Relación* de D. Fonseca, editada per la Sociedad Valenciana de Bibliófilos el 1878) mostra l'ambivalència moral de Juan Ribera, solidari a la fi amb els interessos d'una classe aristocràtica de la qual formava part. És un estudi original i interessant, però l'apartat final sobre el llenguatge utilitzat pels estudiosos de moriscos sembla fora de lloc: «el fenomen lingüístic que envolta l'expulsió continua forçant, a segles de distància, una complicitat en la mateixa a la que ja és hora de posar fi» perquè «[...] no hauria de seguir amagant el seu caràcter d'assassinat d'una noble modalitat cultural hispànica». Sortosament, al meu entendre, les reflexions d'aquest deixeble d'A. Castro, resident a la Harvard University, ja han quedat obsoletes a una banda i altra de l'Atlàntic. Obsoletes (i innecessàries, després de les valoracions historiogràfiques a què ja m'he referit), però molt en la línia d'aquesta col·lecció «Al-Quibla, Ensayo. Historia Incómoda», que dirigeix Juan Goytisolo per a Ediciones Libertarias i que signa en aquest volum una presentació una mica extrapolada.

Em refereixo, per acabar, a *Los moriscos antes y después de la expulsión*, de M. de Epalza (Madrid, Fundación Mapfre América, 1992) i especialment a la segona part (de 162 pàgines, la més extensa), que s'ocupa dels expulsats. A partir, sobretot, dels treballs de J. D. Latham, D. Brahimi, A. Temimi, A. Saiduni, A. Gafsi, M. Razuq, A. Hess i d'ell mateix, ressegueix les vies d'accés i el seu establiment majoritari al Magreb, així com a altres llocs, més puntuals, com els Balcans, Anatòlia, l'Orient Mitjà, Egipte i fins i tot la Península

d'Àrabia o a l'Àfrica subsahariana. Distingeix encertadament entre els actuals Marroc i Algèria, tradicionals punts d'emigració andalusina (ja des de principis dels segles IX i X, respectivament), i la resta dels països on anaren a parar. D'acord amb l'interès otomà a mantenir arreu de l'imperi grups socials diferenciats (segons el model cosmopolita i pluriconfessional d'Istanbul), els en endavant anomenats andalusins s'estableixen a les ciutats i a les zones periurbanes directament controlades per les autoritats turques. Tot i que hi col·laboren, acabaran assimilant-se a la població urbana magrebina perquè, a diferència d'altres europeus islamitzats, mai no aconseguiren formar part de la forània dirigent. Repassa el seu paper de dinamitzador econòmic al Magreb (agricultura intensiva i amb nous conreus, fins i tot de productes americans), artesania especialitzada i petits empresaris amb gran capacitat d'engendrar riquesa que van constituint una nova classe burgesa (en el sentit modern i europeu del terme, segons Brahim). La seva aptitud pel comerç (a vegades amb la cooperació sefardita) podria explicar el fet que a Tunísia (fins al segle XVIII) o a Algèria (fins a l'ocupació francesa de 1830) la moneda espanyola fos la més generalitzada en les transaccions.

Aquesta síntesi d'Epalza, si bé un xic precipitada i amb un tractament desigual dels apartats, es feia necessària catorze anys després del capítol «La diàspora morisca» d'A. Domínguez Ortiz en la seva obra conjunta amb Bernat Vincent. Constitueix un bon punt de partida per a la recerca del futur. Una recerca pendent de resoldre encara alguns interrogants. Com, per exemple, els que planteja Núria Sales (*Els segles de la decadència (segles XVI-XVIII)*), al volum IV de la *Història de Catalunya* prologada per P. Vilar i que no em puc estar de resumir: «¿Com és que moriscos no sols aragonesos sinó també andalusos feien la gran marrada pels Pirineus centrals i França abans d'anar a l'Àfrica? Un element de resposta, per als que ho feren després de les ordres d'expulsió de 1610, és la *prohibició* d'endur-se infants de menys de set anys si embarcaven cap a terres infidels [...] Per a altres, l'explicació pot ser, senzillament, que no tinguessin especials ganes d'anar a l'Àfrica: si per a una part de valencians i granadins el Magreb no era una terra totalment incògnita, aquest no era el cas de molts altres —especialment catalans, castellans i aragonesos. I ¿què es pot pensar dels que —cristians sincers o *taquíyeros*, fervorosos, tebis o indiferents, o encara indecisos com Ricote, o vagament musulmans, però poc ortodoxos— no tenien gens ni mica de ganes de veure's sotmesos a una reislamització? El morisc que no correspon a la imatge tòpica de la "inassimilable inassimilat" [...] ha estat víctima d'una doble exclusió: la que culmina amb les expulsions de 1609-1614, i la d'una historiografia que, des de punts de vista de vegades oposats, per maurofília o per maurofòbia, tampoc no n'ha volgut saber res.»

Ha estat una breu pinzellada de la trajectòria andalusina i del seu romanent fins que l'islam desaparegué oficialment de la societat espanyola. Al marge d'omissions que engloben camps sencers, com la inquisició, la literatura (àrab o aljamiada), l'art, l'arqueologia o la lingüística —especialment fèrtils els darrers anys—, m'he referit a la historiografia més recent sense intenció de fer-ne cap balanç sistemàtic ni exahustiu.